

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 63 (3)/2022, s. 31–50

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2022.025>

MAREK JODKOWSKI*

Duszpasterstwo wojskowe na obszarze diecezji chełmińskiej w pierwszej połowie XIX w.

Military ministry in the diocese of Chełmno (Culm) in the first half of the 19th century

Streszczenie: W 1810 r. na obszarze Prus Zachodnich regularną posługę duszpasterką 856 katolickim żołnierzom zapewniali księża należący do różnych diecezji. Garnizony bez opieki pastoralnej znajdowały się w diasporze katolickiej, pozbawionej struktury parafialnej. Po ogłoszeniu bulli Piusa VII *De salute animarum* w 1821 r. znaczna część zachodniopruskiej prowincji znalazła się w granicach diecezji chełmińskiej. Od 1832 r. ustanawiano duszpasterzy w garnizonach. Na ogół nie byli oni jednak etatowymi pracownikami wojska. Garnizonami usytuowanymi w diasporze katolickiej opiekowali się najczęściej zamiejscowi księża.

Słowa kluczowe: diecezja chełmińska, garnizon, kapelani wojskowi, Prusy Zachodnie, wojsko pruskie

---

* Wydział Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, ul. Kard. Stanisława Hozjusza 15, 11-041 Olsztyn, marek.jodkowski@uwm.edu.pl, ORCID: 0000-0001-9793-9935.

Abstract: In 1810, in West Prussia, regular pastoral service for 856 Catholic soldiers was provided by priests belonging to different dioceses. Garrisons without pastoral care were located in the Catholic diaspora, which was not organised into parishes. After the announcement of Pope Pius VIII's bull *De salute animarum* in 1821, a considerable part of the West Prussia province found itself within the borders of the diocese of Culm. From 1832, chaplains were appointed in garrisons. In general, however, they were not employed by the army on a full-time basis. Garrisons located in the Catholic diaspora were usually looked after by non-local priests.

Keywords: the diocese of Chełmno (Culm), garrison, military chaplains, West Prussia, Prussian army

Wstęp

Już od XVII w. w państwie pruskim ustanawiano kapelanów wojskowych. Byli to jednak wyłącznie ewangelicy. Zmianę w tym względzie przyniosły pierwsze regulacje prawne dotyczące duszpasterstwa garnizonowego z 28 marca 1811 r. Stanowiły one, że opiekę nad żołnierzami mogli sprawować katoliccy kapelani, jednak ich posługa miała mieć nieodpłatny charakter. Ponadto podlegali oni ewangelickiemu proboszczowi garnizonowemu. Tylko w przypadku wojny dopuszczano stałe katolickie duszpasterstwo wojskowe. Ostatecznie w rozporządzeniu z 12 lutego 1832 r. zaaprobowano nominację katolickich kapelanów wojskowych również w czasie pokoju¹.

Duszpasterstwo wojskowe diecezji chełmińskiej w pierwszej połowie XIX w. nie cieszyło się dotychczas szczególnym zainteresowaniem historyków². Lapidarne odniesienia do posługi księży tej diecezji wśród żołnierzy można odnaleźć w słowniku biograficznym duchowieństwa autorstwa ks. Henryka Mrossa³. Cennych informacji dotyczących opieki duchowej

---

¹ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1: *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004, s. 191.

² Zbieżną problematykę, dotyczącą jednak diecezji warmińskiej, porusza następujący artykuł: M. Jodkowski, *Duszpasterstwo wojskowe na obszarze diecezji warmińskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, „Zapiski Historyczne” 2020, t. 85, z. 2, s. 157–174.

³ H. Mross, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821–1920*, Pelplin 1995.

nad żołnierzami w Niemczech w tym okresie dostarczył Heinrich Pohl⁴. Autor ten nie skupiał się jednak nad wymiarem diecezjalnym tego duszpasterstwa, wyszczególniając najważniejsze jego wydarzenia w skali kraju. Z tego względu warto uzupełnić te wiadomości, poddając analizie dokumenty odnoszące się do katolickiego duszpasterstwa wojskowego na obszarze Prus Zachodnich, które zdeponowano w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie.

Strukturalne duszpasterstwo wojskowe w Kościele katolickim w Prusach powołano dopiero wskutek zmian spowodowanych Wiosną Ludów. Wprowadzono wówczas nomenklaturę określającą księży roztaczających opiekę duchową nad żołnierzami. W niniejszym artykule posłużono się powszechnie stosowaną nazwą kapelana wojskowego, oznaczającą w tym przypadku duszpasterza diecezjalnego sprawującego w miarę regularną posługę wśród członków wojska. Niemal wszyscy opisani w tekście kapelani wojskowi pełnili bowiem tę funkcję dodatkowo („beauftragte Zivilgeistliche”) w odróżnieniu od etatowych pracowników wojska („angestellte katholische Militärgeistliche”). Należy zaznaczyć, że zamiast pełnej nazwy Ministerstwa Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia (Ministerium der Geistlichen, Unterrichts und Medizinal-Angelegenheiten) zastosowano jej oboczność: Ministerstwo ds. Kultu (Kultusministerium). W artykule pominięto problematykę duszpasterstwa garnizonowego w okresie przynależności diecezji chełmińskiej do Księstwa Warszawskiego. Zasluguje ona bowiem na odrębne opracowanie.

Duszpasterstwo wojskowe w Prusach Zachodnich do 1821 r.

Prowincję Prusy Zachodnie utworzono po pierwszym rozbiore Polski. Nowa jednostka terytorialna państwa pruskiego obejmowała obszary należące do różnych diecezji polskich, a mianowicie chełmińskiej, archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezji płockiej i poznańskiej oraz wrocławskiej (zwanej wówczas kujawsko-pomorską). Wskutek presji władz zaborczych już

---

⁴ H. Pohl, *Die katholische Militärseelsorge Preussens 1797–1888*, Stuttgart 1926, Nachdruck: Amsterdam 1962.

w 1773 r. zainicjowano w nich tworzenie nowych konsystorz generalnych. Były to gremia (bądź same miejsca), którym przewodniczyli wikariusze generalni i oficjałowie, partycypujący na mocy otrzymanych od biskupa diecezjalnego prerogatyw w zarezerwowanej dla niego władzy, m.in. administracyjnej i sądowniczej. Instytucje te nazywano inaczej wikariatami generalnymi, oficjalatami bądź ordynariatami. W przypadku prowincji zachodniopruskiej obejmowały one z reguły tylko te części diecezji, które oddzielono kordonem granicznym od ich siedzib⁵. Erekcja konsystorz generalnych wpisywała się w długofalową politykę władz pruskich, które usiłowały izolować podległe sobie terytorium od wpływów biskupów diecezjalnych, będących poddanymi innego monarchy. Takie stanowisko, podzielane zresztą przez pozostałe państwa zaborcze, usankcjonowano ostatecznie w tzw. konwencji petersburskiej z 1797 r.⁶ Ze względu zapewne na generowane trudności ze strony państwa pruskiego, dotyczące sprawowania władzy przez biskupów diecezjalnych w częściach diecezji znajdujących się poza granicami państwa, zachodniopruskim oficjałom i wikariuszom generalnym nadano bardzo szerokie uprawnienia⁷.

Od początku istnienia prowincji Prusy Zachodnie przebywała w niej duża liczba żołnierzy. Fryderyk II planował bowiem rozlokowanie na jej obszarze pięciu pułków fizylierów i jednego huzarów⁸. Biorąc pod uwagę zarówno prowincję wschodnio-, jak i zachodniopruską, jeszcze w 1773 r. utworzono cztery nowe pułki fizylierów z siedzibami w Malborku, Pasłęku, Braniewie, Chełmnie/Grudziądzu. Rok później ustanowiono piąty z kolei pułk fizylierów z siedzibą w Gniewie/Tczewie/Starogardzie Gdańskim,

⁵ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 175, 216; por. E. Wilemska, *Konsystorz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, red. A. Szostek, kol. 743–744; zob. także: W. Hubatsch, *Die Übernahme Westpreussens und des Netzedistrikts durch Preussen im Jahre 1772*, w: *Die Erste Polnische Teilung 1772*, Hrsg. F. B. Kaiser, B. Stasiewski, Köln–Wien 1974, s. 92.

⁶ W. Kujawski, *Następstwa rozbiorów Polski w diecezji włocławskiej*, „Studia Włocławskie” 2009, t. 12, s. 173; J. Szymański, *Granice diecezji kujawsko-kaliskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2015, t. 104, s. 312.

⁷ Por. B. Kumor, op. cit., s. 224.

⁸ J. Wojtowicz, *Ustrój i administracja*, w: *Historia Pomorza*, t. 2: *Do roku 1815*, cz. 2: *(Pomorze Wschodnie w latach 1657–1815)*, red. G. Labuda, Poznań 1984, s. 641.

a także przeniesiono pułk piechoty do Elbląga oraz jeden z garnizonów na przedmieścia Gdańska. Pułki huzarów stacjonowały również w Brodnicy/Golubiu/Lubawie/Nowym Mieście Lubawskim. Jeden z pułków dragonów posadowiono w Kwidzynie, a kolejne cztery w innych miastach Pomezanii⁹. Ważnym ośrodkiem wojskowym ze względu na szybko budowaną twierdzę stał się Grudziądz. Z czasem podobne znaczenie zyskały Gdańsk i Toruń¹⁰. Z uwagi na rozmieszczenie jednostek wojskowych w Prusach Zachodnich warto przyrzeć się strukturze administracyjnej Kościoła katolickiego na tym terenie, zwłaszcza poszczególnym archidiaconatom i utworzonym w nich konsyсторzom generalnym (oficjalatom), które poprzez delegowanych księży animowały posługę duszpasterską wśród żołnierzy armii pruskiej.

W 1772 r. na tym obszarze znalazł się archidiaconat pomorski, należący do diecezji włocławskiej. Ustanowiono w nim oficjalat, którego siedzibę umiejscowiono w Tczewie (tzw. oficjalat pomorski). Po inkorporacji Gdańska do Prus w wyniku drugiego rozbioru jeden wspólny konsyсторz funkcjonował kolejno w Starogardzie Gdańskim, Lubiszewie, Skarszewach i Gdańsku. Instytucję tę utrzymano aż do ogłoszenia bulli Piusa VII *Ex imposita nobis* w 1818 r., na podstawie której utworzono niezależny od diecezji włocławskiej wikariat apostolski. W jego skład weszły dawne archidiaconaty pomorski oraz kruszwicki z dekanatami fordońskim, gniewkowskim, inowrocławskim i kruszwickim¹¹.

Pierwszy rozbiór Polski skutkował inkorporacją należącego do diecezji poznańskiej dekanatu czarnkowsko-wałecckiego do państwa pruskiego. Pod naciskiem zaborcy biskup poznański ustanowił na tym obszarze ofi-

---

⁹ W. Hubatsch, op. cit., s. 90–91; zob. także: O. Thamm, *Allerlei Militaria aus vergangenen Tagen*, „Unsere Ermländische Heimat” 1933, Bd. 6, s. 21; B. M. Rosenberg, *Ermländische Garnisonstädte*, „Unsere Ermländische Heimat” 1957, Bd. 2.

¹⁰ J. Wojtowicz, op. cit., s. 641.

¹¹ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 19–20; J. Szymański, op. cit., s. 313; G. Wejman, *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i Północnym do 1945 roku. Zarys problemu*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2016, nr 2, s. 232. Szersze informacje na temat oficjalatów pomorskich zob. P. Czaplewski, *Wykaz oficjalatów gdańskich i pomorskich od 1467–1824 r.*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1912, t. 19, s. 4–128.

cjalat. Po 1815 r. jego zasięg ograniczył się tylko do dekanatu waleckiego. Zwykle określano go nazwą oficjalu Prus Zachodnich, jednak jest ona dość myląca z uwagi na inne konsystorz, które funkcjonowały w tej prowincji¹². W 1772 r. w granicach Prus znalazł się ponadto archidiaconat kamiński należący do archidiecezji gnieźnieńskiej. Po ośmiu latach na jego obszarze erygowano oficjalat generalny w Kamieniu Krajeńskim (tzw. oficjalat kamiński)¹³.

Jednym z najstarszych oficjalu w Prusach Zachodnich był oficjalat pomezanski, który zainicjował swoją działalność pod koniec XVI w. Powstał on z pięciu dekanatów zsekularyzowanej wcześniej diecezji pomezanski, które pozostały w granicach Prus Królewskich. Oficjalat stanowił oddzielną jednostkę administracji kościelnej, podległą władzy biskupów chełmińskich¹⁴.

Dotychczasowe opracowania umożliwiają zapoznanie się z zasięgiem duszpasterstwa katolickiego w garnizonach zachodniopruskich w 1810 r. Warto zwrócić uwagę, że informacje dotyczące diecezji chełmińskiej miały jedynie fragmentaryczny charakter, ponieważ niemal w całości weszła ona w skład ustanowionego trzy lata wcześniej Księstwa Warszawskiego. Później włączono ją do Prus po kongresie wiedeńskim w 1815 r.¹⁵

---

¹² Zob. T. Ceynowa, *Archiwum dziekańskie dekanatu waleckiego do 1945 roku w zasobie archiwum diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej*. Inwentarz, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2021, nr 115, s. 39.

¹³ B. Małek, *Księgi metrykalne parafii rzymskokatolickiej w Sypniewie k. Więcborka z lat 1730–1874. Stan zachowania i możliwość odtworzenia ruchu naturalnego ludności*, „Kolo Historii” 2018, nr 23, s. 264.

¹⁴ W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie oficjalu pomezanski w latach 1525–1821*, t. 1: *Studium prozopograficzne*, Elbląg 2009, s. 6.

¹⁵ A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, „Nasza Przeszłość” 1971, t. 34, s. 97.

Tabela 1. Garnizony z regularną posługą duszpasterzy katolickich w Prusach Zachodnich w 1810 r.

Garnizon	Rodzaj jednostki Brygady Zachodniopruskiej	Liczba katolickich żołnierzy
Chojnice (archidiakonat kamiński)	szwadron Zachodniopruskiego Pułku Ułanów	15
Czarne (archidiakonat kamiński)	szwadron Zachodniopruskiego Pułku Ułanów	7
Debrzno (archidiakonat kamiński)	szwadron Zachodniopruskiego Pułku Ułanów	10
Elbląg (diecezja warmińska)	1. Kompania Artyleryjska	86
Elbląg (diecezja warmińska)	3. Wschodniopruski Pułk Piechoty	320
Gniew (archidiakonat pomorski)	2. Kompania batalionu fizylierów 4. Wschodniopruskiego Pułku Piechoty	17
Grudziądz (diecezja chełmińska)	4. Wschodniopruski Pułk Piechoty	104
Grudziądz (diecezja chełmińska)	3. Kompania Artyleryjska	257
Grudziądz (diecezja chełmińska)	dawna Kompania Minerów	5
Jastrowie (oficjalat Prus Zachodnich)	szwadron Zachodniopruskiego Pułku Ułanów	10
Malbork (oficjalat pomezński)	batalion fizylierów 3. Wschodnio- pruskiego Pułku Piechoty	–
Nowe (archidiakonat pomorski)	szwadron 2. Przybocznego Pułku Huzarów	4
Starogard Gdański (archidiakonat pomorski)	szwadron 2. Przybocznego Pułku Huzarów	6
Świecie (archidiakonat pomorski)	szwadron 2. Przybocznego Pułku Huzarów	8

Tabela 1. Garnizony... (cd.)

Garnizon	Rodzaj jednostki Brygady Zachodniopruskiej	Liczba katolickich żołnierzy
Tczew (archidiakonat pomorski)	szwadron 2. Przybocznego Pułku Huzarów	7
Suma:		856

Źródło: opracowanie na podstawie: H. Pohl, Die katholische Militärseelsorge Preussens 1797–1888, Stuttgart 1926, Nachdruck: Amsterdam 1962, s. 36–37.

Z powyższej tabeli wynika, że najwięcej katolickich żołnierzy w prowincji zachodniopruskiej, którzy w 1810 r. byli objęci opieką duszpasterską, stacjonowało w Elblągu (łącznie 406) i Grudziądzu (366). Żaden katolik nie odbywał służby wojskowej w Malborku. Niewielką ich liczbę odnotowano także w Nowem (4) i Starogardzie Gdańskim (6). Wprawdzie nie podano nazwisk duszpasterzy posługujących przy poszczególnych garnizonach, jednak najprawdopodobniej byli to księża (proboszczowie) z sąsiadujących z jednostką wojskową parafii. Uprawnienia dotyczące posługi kapłańskiej, a tym samym opieki pastoralnej nad żołnierzami, otrzymywali najczęściej za pośrednictwem oficjalatów bądź bezpośrednio z macierzystej diecezji. Zapewne duszpasterstwo wojskowe ograniczało się w tym czasie do uczestnictwa żołnierzy w życiu religijnym w świątyniach parafialnych. Niestety nie odnotowano, jak często mogli oni korzystać z posługi sakramentalnej.

Poniżej zaprezentowano garnizony, w których żołnierze byli pozbawieni opieki pastoralnej. Warto zauważyć, że wymienione w tabeli miejscowości leżały na historycznym obszarze diecezji pomezkańskiej, który po sekularyzacji zakonu krzyżackiego wszedł w skład Prus Książęcych. Z czasem uległy one niemal całkowitej protestantyzacji i ich przynależność kościelna przez dłuższy czas wydawała się problematyczna. Ze względu na niewielką liczbę katolików w wymienionych poniżej miejscowościach, jak również brak możliwości samodzielnego organizowania struktur kościelnych w diasporze katolickiej w tym czasie, wizyty księży wśród ludności cywilnej, o ile się odbywały, należały do niezmiernie sporadycznych wydarzeń.

Z tego powodu władze kościelne nie delegowały żadnego duszpasterza do opieki nad katolikami stacjonującymi w tych garnizonach.

Tabela 2. Garnizony zachodniopruskie bez regularnej posługi duszpasterskiej w 1810 r.

Garnizon	Rodzaj jednostki korpusu	Liczba katolickich żołnierzy
Gardeja	3. Zachodniopruska Kompania Inwalidów	16
Iława	szwadron 2. Zachodniopruskiego Pułku Dragonów	4
Kisielice	2. Pododdział (<i>Abteilung</i>) 3. Zachodniopruskiej Kompanii Inwalidów	21
Kwidzyn	2. Kompania batalionu fizylierów 4. Wschodniopruskiego Pułku Piechoty	19
Ostróda	szwadron 2. Zachodniopruskiego Pułku Dragonów	1
Pasłęk	II Wschodniopruski Batalion Grenadierów	77
Prabuty	szwadron 2. Zachodniopruskiego Pułku Dragonów	11
Zalewo	szwadron 2. Zachodniopruskiego Pułku Dragonów	7
Suma:		156

Źródło: H. Pobl, op. cit., s. 36–37.

W 1810 r. najwięcej katolików pozbawionych opieki duszpasterskiej stacjonowało w Pasłęku (77), a najmniej w Ostródzie (1) i Iławie (4). Z Pasłęka katolicy żołnierze udawali się do Elbląga w celach religijnych, jednak odległość dzieląca te miasta wynosiła aż trzy mile. Członkowie garnizonu z Kwidzyna korzystali z kolei z posługi sakramentalnej w Tychnowach. Do Prabut zapraszano zakonnika z najbliższej leżącego klasztoru. Jego pobyt opłacał dowódca szwadronu z własnych środków finansowych. Żołnierze z Gardei uczestniczyli w życiu sakramentalnym w parafii, która po utworzeniu Księstwa Warszawskiego znalazła się na jego obszarze, w związku z czym zaniechano tej praktyki. Katolicy mieszkańcy Kisielic w celu zaspokojenia

potrzeb religijnych przekraczali najczęściej granicę Księstwa. Niestety żołnierzom tamtejszego garnizonu umożliwiono jedynie podróż do kościoła w Nowem, jednak dla stacjonujących w nim inwalidów był to zbyt długi dystans¹⁶. W 1810 r. Zachodniopruska Brygada wystąpiła z wnioskiem, żeby do garnizonów pozbawionych opieki duszpasterskiej przyjeżdżał ksiądz, który poza zaprzęgiem i darmowym zakwaterowaniem otrzymywałby talar dziennie za swoją posługę, co miało zachęcić księży do włączenia się w ten rodzaj duszpasterstwa¹⁷.

Organizacja duszpasterstwa wojskowego po 1821 r.

Po ogłoszeniu bulli cyrkumskrypcyjnej Piusa VII *De salute animarum* w 1821 r. trzykrotnie powiększono obszar diecezji chełmińskiej, wcielając do niej dawny archidiaconat pomorski (od 1818 r. wikariat apostolski), część archidiaconatu kamieńskiego (dekanaty: człuchowski, tucholski i część wiecborskiego, zwanego odtąd kamieńskim) oraz dekanat górznieński wraz z parafią Białuty¹⁸. W tej diecezji znalazły się również tereny byłej diecezji pomezkańskiej w granicach Prus Książęcych. Oficjalat pomezkański z siedzibą w Malborku, który składał się z pięciu dekanatów, włączono z kolei do diecezji warmińskiej¹⁹. Istotne zmiany dotyczące duszpasterstwa wojskowego diecezji chełmińskiej przyniósł dopiero początek lat 30. XIX w. Warto wspomnieć, że władze prowincji pruskiej 4 listopada 1831 r. podjęły decyzję o wyborze księży ewangelickich pracujących w parafiach cywilnych na duszpasterzy garnizonów, które nie miały własnego kapelana. Dość szybko uprawnienia te w całym państwie pruskim rozszerzono na katolików, o czym stanowiło wspomniane powyżej rozporządzenie z 12 lutego 1832 r.²⁰ Władze diecezji chełmińskiej niezwłocznie skorzystały z no-

---

¹⁶ H. Pohl, op. cit., s. 37.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ A. Liedtke, op. cit., s. 98–99; A. Nadolny, *Granice diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie” 1985, t. 16, s. 21–22.

¹⁹ W. Zawadzki, op. cit., s. 23.

²⁰ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin) (dalej: GStA PK), I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 1.

wych regulacji prawnych. Pod koniec tego roku główne garnizony na obszarze diecezji chełmińskiej miały swoich kapelanów, o czym informuje poniższa tabela.

Tabela 3. Duchowni diecezji chełmińskiej sprawujący regularną posługę sakramentalną w garnizonach pod koniec 1832 r.

Lp.	Garnizon	Liczba żołnierzy katolickich	Stosunek liczbowy żołnierzy katolickich do protestanckich	Katolicy duchowni pełniący posługę sakramentalną
1	Chojnice ²¹	5	1/4	wikariusz Franz Kopal
2	Gdańsk	939	1/4	komendariusze Alois Słowinski i Johannes Katke
3	Gniew	29	1/4	proboszcz Anton Pomieczynski
4	Grudziądz	676	1/3	proboszcz kan. Franz Dietrich
5	Nowe	20	1/3	proboszcz Martin Bieszk
6	Starogard Gdański	55	1/3	proboszcz Matthäus Kolaczkowski
7	Toruń	258	1/6	komendariusz przy kościele Wniebowzięcia NMP w Toruniu (docelowo ks. Joachim Krupka, przebywający wówczas w Koronowie)

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 7.

W 1832 r. komendariusze Alois Słowinski i Johannes Katke objęli opieką pastoralną katolickich żołnierzy w Gdańsku, komendariusz Joachim Krupka – w Toruniu (przebywał wówczas w Koronowie), proboszcz Mat-

²¹ Garnizon w Chojnicach wchodził w skład pułku gwardyjskiego; zob. GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 7.

thäus Kolaczkowski – w Starogardzie Gdańskim oraz proboszcz kan. Franz Dietrich – w Grudziądzu²². Najwięcej katolickich żołnierzy stacjonowało w tym czasie w Gdańsku (939), w Grudziądzu (676) i w Toruniu (258), najmniej zaś w Nowem (20) i Chojnicach (jedynie 5)²³.

Na obszarze diecezji chełmińskiej znajdowały się również miasta garnizonowe, w których nie było katolickich placówek duszpasterskich. Należały one do diaspory, gdzie większość mieszkańców deklarowała wyznanie protestanckie. Dowódcom wojskowym zależało na zagwarantowaniu stacjonującym w nim katolikom dostępu do posługi sakramentalnej.

Tabela 4. Propozycje obsadzenia kapelanii wojskowych na obszarze diaspory diecezji chełmińskiej w 1832 r.

Lp.	Garnizon	Liczba żołnierzy katolickich	Stosunek liczbowy żołnierzy katolickich do protestanckich	Kandydaci na kapelanów wojskowych
1	Biskupiec	20	1/4	proboszcz Bernhard Elwart z Dzierzgonia lub proboszcz Johannes Bulinski z Lipinek
2	Iława	36	1/4	proboszcz Bernhard Elwart z Dzierzgonia lub proboszcz Laurentius Śliżewski z Radomna
3	Kisielice	10	1/4	proboszcz Bernhard Elwart z Dzierzgonia lub proboszcz Johannes Bulinski z Lipinek
4	Ostróda	40	1/4	wikariusz Andreas Wiech z Olsztyna bądź komendariusz Michael Jablonski z Grabowa pod Lubawą
5	Prabuty	30	1/4	proboszcz Bernhard Elwart z Dzierzgonia

²² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 5, 96.

²³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 5v.

Tabela 4. Propozycje... (cd.)

Lp.	Garnizon	Liczba żołnierzy katolickich	Stosunek liczbowy żołnierzy katolickich do protestanckich	Kandydaci na kapelanów wojskowych
6	Susz	23	1/6	proboszcz Bernhard Elwart z Dzierzgonia
7	Zalewo	39	1/4	proboszcz Bernhard Elwart z Dzierzgonia

Źródło: GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 8.

Propozycje obsadzenia kapelanii wojskowych na obszarze diaspory diecezji chełmińskiej przedłożone Ministerstwu ds. Kultu dotyczyły trzech księży z tej diecezji (Johannesa Bulinskiego, Michaela Jablonskiego i Laurentiusa Śliżewskiego) i dwóch z warmińskiej (Bernharda Elwarta i Andresa Wiecha). Księdza Bernharda Elwarta jako kandydata na duszpasterza wymieniono aż przy sześciu miejscowościach garnizonowych.

Z informacji zaprezentowanych 30 maja 1833 r. wynika, że kapłanem w Biskupcu został ostatecznie proboszcz Johannes Bulinski z Lipinek, w Iławie – ks. Laurentius Śliżewski z Radomna, w Ostródzie zaś – komendariusz Michael Jablonski z Grabowa Lubawskiego. Do posługi w Prabutach, Suszu i Zalewie zaangażowano proboszcza Bernharda Elwarta z Dzierzgonia. Żołnierzom w Kisielicach dwa razy do roku udzielano z kolei przepustki na udział w posłudze sakramentalnej sprawowanej w kościele w Lipinkach²⁴. Władze ministerialne zaaprobowały posługę duszpasterzy w tych garnizonach dopiero rok później. Przykładowo proboszcz Jablonski uzyskał ich zgodę 5 września 1834 r.²⁵

²⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 13v–14.

²⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 193v.

Posługa duszpasterska w wybranych garnizonach

Gdańsk

W 1839 r. dowództwo wojskowe wysuwało zastrzeżenia w stosunku do ks. Aloisa Slowinskiego (administrującego pokarmelitańskim kościołem w Gdańsku od 1829 r.), który jako kapelan wojskowy nie zgodził się na przeprowadzenie formalności związanych ze ślubem podoficera Grabowskiego, zresztą katolika, z ewangelicką narzeczoną²⁶. Nieco później odmówił on pobłogosławienia mieszanego wyznaniowo związku małżeńskiego pirotechnika Borowskiego z 1. Brygady Artyleryjskiej²⁷. Władze państwowe podjęły zatem decyzję, że przy okazji nadania praw parafialnych kościołowi pokarmelitańskiemu w Gdańsku w 1840 r. ks. Slowinski zostanie pozbawiony kapelaniai wojskowej²⁸. Odsunięto go od tego duszpasterstwa po dwóch latach, a mianowicie 1 stycznia 1842 r., ale na jego miejsce zatrudniono nieco wcześniej, 1 listopada 1841 r., ks. proboszcza Adalberta Fiebaga z kościoła św. Brygidy w Gdańsku²⁹. W 1844 r. rejencja gdańska wszczęła postępowanie również w jego sprawie. W konsekwencji zawieszono go w obowiązkach³⁰. Księdzu Fiebagowi zarzuczano sprzeniewierzenie pieniędzy zdeponowanych prawdopodobnie w kościelnej kasie. Wprawdzie druga instancja sądowa w Królewcu oczyściła go z zarzutów, jednak otrzymał on karę finansową za dysponowanie powierzonymi mu funduszami pochodzącymi z prywatnej zbiórki³¹. Funkcję duszpasterza wojskowego przejął wikariusz z tej parafii, Karl Juretzki, którego władze kościelne mianowały administratorem³².

---

²⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 59, 60–62, 68, 102.

²⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 76.

²⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 85v, 89.

²⁹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 91, 121.

³⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 120–120v.

³¹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 121.

³² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 120–120v.

Łława

Ksiądz Paul Romahn informował, że w XIX w. w Łławie celebrowano cztery razy do roku katolickie nabożeństwa dla stacjonujących tam żołnierzy. Odbywały się one w gospodzie. Uczestniczyła w nich również ludność cywilna³³. Funkcję duszpasterza tamtejszego garnizonu sprawował proboszcz Laurentius Śliżewski z Radomna, który zmarł w 1834 r. Na jego miejsce desygnowano 5 września 1834 r. komendariusza Michaela Jablonskiego z Grabowa. Otrzymał on przy tym nominację do administrowania parafią w Radomnie³⁴. Duszpasterz ten zmarł 14 grudnia 1851 r.³⁵

Kisielice, Kwidzyn i Tczew

W 1842 r. ks. Johannes Bulinski poprosił o zwolnienie z obowiązków duszpasterza garnizonowego w Kisielicach, motywując swoją decyzję słabością wynikającą z osiągniętego wieku. Władze diecezjalne zaproponowały na jego miejsce ks. dziekana Simona Kwiatkowskiego z Szywnału³⁶. Tego samego roku uzyskał on aprobatę ministerialną³⁷. W 1845 r. duszpasterstwo wojskowe w Tczewie powierzono miejscowemu proboszczowi Heinrichowi Mettenmeyerowi. Dla żołnierzy katolickich stacjonujących w Kwidzynie nie nominowano duszpasterza, ponieważ korzystali oni z opieki pastoralnej w sąsiednich Tychnowach, które znajdowały się na obszarze diecezji warmińskiej³⁸.

Ostróda, Prabuty, Susz i Zalewo

Zdaniem ks. Paula Romahna pierwszą od XVI w. katolicką mszę św. w Ostródzie celebrował w 1834 r. proboszcz z Grabowa. Była ona przeznaczona dla katolickich żołnierzy. Odtąd mogli oni uczestniczyć dwa razy do

---

³³ P. Romahn, *Die Diaspora der Diözese Ermland*, Braunsberg 1927, s. 120.

³⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 23, 170.

³⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 170.

³⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 105–105v.

³⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 106.

³⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 122.

roku w sprawowanych dla nich nabożeństwach w tym mieście³⁹. Garnizon w Suszu utworzono w 1831 r. Od następnego roku katolicycy żołnierze z tego miasta partycypowali w organizowanych dla nich nabożeństwach. Celebrował je dwa razy w roku w ewangelickim kościele proboszcz z Dzierzgonia ks. Bernhard Elwart⁴⁰. W tym samym czasie roztoczył on również pastoralną opiekę nad garnizonami w Prabutach i Zalewie. W tym drugim mieście msze św. odbywały się również w miejscowej świątyni ewangelickiej. Duszpasterz ten zmarł 18 grudnia 1843 r. Tymczasowo zarządzającemu parafią wikariuszowi Ludwигowi Ernstowi najprawdopodobniej nie przekazano uprawnień do posługi w garnizonach. W roli duszpasterza wojskowego zastąpił go 20 maja 1844 r. kolejny proboszcz dzierzgoński Andreas Lingnau, którego po pięciu latach przeniesiono do Klebarka Wielkiego⁴¹. Jego następcą ustanowiono ks. Josepha Jogallę. 18 czerwca 1849 r. podjął on obowiązki kapelana wojskowego w Zalewie. Niestety od przybycia drugiego eskadronu 8. Pułku Ułanów, czyli od października 1852 r., zaniechał odwiedzin tej jednostki. Pełnił on natomiast posługę duszpasterską w garnizone ostródzkim, na którą nie miał pisemnej aprobaty władz państwowych⁴².

Toruń

Konsystorz królewiecki 23 marca 1834 r. informował Ministerstwo ds. Kultu, że wprawdzie opiekę nad żołnierzami katolickimi w Toruniu powierzono komendariuszowi Joachimowi Krupce, jednak kilka dni wcześniej, 13 marca, administrator diecezji chełmińskiej wyznaczył do tej funkcji komendariusza Antona Matczyńskiego. Duchowny ten zabiegał z kolei o cofnięcie tej nominacji, ponieważ administrowana przez niego świątynia

³⁹ P. Romahn, op. cit., s. 118.

⁴⁰ Ibidem, s. 121; zob. także: F. Loeper, *Missionsstation Rosenberg in Westpreußen*, „Bonifatiusblatt” 1870, Bd. 11, s. 168.

⁴¹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 116; zob. także: *Diözesan-Nachrichten*, „Katholisches Wochenblatt” 1844, Bd. 2, s. 12; Bd. 15, s. 70; Bd. 21, s. 98; A. Hildebrandt, *Ueber den periodischen Gottesdienst in Saalfeld, Diözese Culm*, „Bonifatiusblatt” 1868, Bd. 9, s. 130.

⁴² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 127, 195–195v.

pw. Najświętszej Maryi Panny w Toruniu znajdowała się w sporej odległości od garnizonu. Ponadto katolicy żołnierze uczęszczali do toruńskiej fary, czyli kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, a zatem jego posługa wydawała się zbyt cenna. Ostatecznie administrator diecezji chełmińskiej J. W. Krieger mianował duszpasterzem garnizonowym tamtejszego proboszcza ks. Antona Genastyka⁴³. Praca duszpasterska wśród żołnierzy generowała sporo wyzwań. Przykładowo w czasie pierwszego dnia Świąt Wielkanocnych chęć przyjęcia komunii św. deklarowało przeważnie 300 katolików odbywających służbę wojskową. Niestety ks. Genastyk nie był w stanie ich wyspowiadać. Ze względu na obowiązki parafialne duchowieństwo toruńskie partycypowało w tej posłudze w niewielkim stopniu. Z powodu braków personalnych uciekał się on do pomocy księży spoza Torunia. Poza niewielkimi kosztami podróży zapewniał im również wikt i opierunek. W sumie w latach 1832–1836 do szafowania tego sakramentu zaangażowało się siedmiu księży, z czego trzech pozamiejscowych⁴⁴.

W 1839 r. ks. Genastyk złożył rezygnację z opieki duszpasterskiej nad stacjonującymi w Toruniu żołnierzami. Swoją decyzję tłumaczył podszłym wiekiem oraz częstymi chorobami. Na jego miejsce biskup chełmiński Anastazy Sedlag zaproponował proboszcza Augustina Hildebrandta z parafii św. Jakuba w tym mieście. Ze względu na obowiązki wynikające z nauczania religii w toruńskim gimnazjum w posłudze wśród żołnierzy miał go zastępować miejscowy wikariusz⁴⁵. W 1842 r. proboszcza Hildebrandta przeniesiono na parafię do Kazanic. Na jego miejsce powołano ks. Antona Hunta⁴⁶.

Finansowanie duszpasterzy wojskowych

Na początku 1833 r. rekompensaty za posługę duszpasterską wśród żołnierzy domagali się komendariusze Alois Słowinski i Johannes Katke z Gdań-

---

⁴³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 17.

⁴⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 39–39v.

⁴⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 57–57v; zob. także: H. Mross, op. cit., s. 103–104.

⁴⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 110–111.

ska, proboszcz Matthäus Kolaczkowski ze Starogardu Gdańskiego, komendariusz Joachim Krupka z Torunia, a także proboszcz i kanonik Franz Dietrich z Grudziądza⁴⁷. Dwoch pierwszych zabiegało o 200 talarów rocznie (dla każdego). Konsystorz w Królewcu dość stronniczo charakteryzował nakład pracy, którą wykonywali duchowni katoliccy, kwestionując roszczenia dotyczące wysokości ich rekompensaty. Wprawdzie przyznał, że liczba żołnierzy objętych opieką pastoralną w garnizonie gdańskim była dość pokaźna (pod koniec września 1832 r. wynosiła ona 939), ale w ciągu kolejnych miesięcy uległa ona wahaniom wskutek znaczących przetasowań jednostek wojskowych. I i II batalion królewskiego 4. Pułku Piechoty, który liczył 214 katolików, został przeniesiony w listopadzie 1832 r. z Torunia do Gdańska, do swojej dawnej siedziby. 33. Pułk, z 559 katolickimi żołnierzami, stacjonujący dotąd w Grudziądzu, przerzucono z kolei do Torunia⁴⁸.

Innym kryterium dotyczącym wysokości rekompensaty przysługującej kapelanom były sakramenty oraz sakramentalia, zwłaszcza chrzty, śluby i pogrzeby, udzielane żołnierzom i ich rodzinom. Warto nadmienić, że liczba ślubów katolickich w latach 1830–1832 w garnizonie gdańskim wynosiła w sumie 14, chrztów zaś – 38. Duchowni celebrowali osiem pogrzebów. Wystawiono w tym czasie dwa zaświadczenia (*Attest*). Według szacunków konsystorza za swoją posługę duchowni otrzymali 38 talarów 10 srebrnych groszy i 6 fenigów (opłaty *iura stole*), co dawało 12 talarów 23 srebrne grosze i 6 fenigów rocznie⁴⁹.

Mianowany na miejsce ks. Joachima Krupki komendariusz Anton Matczyński z Torunia domagał się 100 talarów rocznie z kasy wojskowej. Konsystorz wskazywał, że w tamtejszym garnizonie w ciągu trzech wcześniejszych lat duchowni katoliccy asystowali jedynie przy trzech ślubach i ochrzczili dziewięcioro dzieci. Ksiądz Franz Dietrich z Grudziądza informował z kolei o udzieleniu 27 chrztów i asystowaniu przy siedmiu ślubach z rodzin wojskowych w tym okresie. Wprawdzie ustalenie wysokości rekompensaty pozostawił decyzji władz państwowych, jednak administra-

⁴⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 7, 19.

⁴⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 19v–20v.

⁴⁹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 19v.

tor diecezji chełmińskiej podkreślał, że powinna ona wynosić 200 talarów rocznie⁵⁰.

W kwietniu 1833 r. Ministerstwo ds. Kultu zdecydowało, że duszpasterzowi w Starogardzie Gdańskim nie zostanie wypłacona gratyfikacja finansowa. Przychyliło się jednak do prośby proboszcza grudziądzkiego dotyczącej postulowanego przez niego wynagrodzenia. Ministerstwo uzasadniało, że objęcie opieką pastoralną 676 żołnierzy w mieście, w którym pracowało niewielu katolickich księży, zasługiwało na materialne wsparcie⁵¹.

Jeszcze w drugiej połowie 1834 r. toczyły się dyskusje wewnętrzzrządowe dotyczące gratyfikacji za pracę duszpasterską katolickich żołnierzy w jednostkach wojskowych⁵². W lutym 1835 r. pruski minister wojny Job von Witzleben potwierdził jedynie, że księża sprawujący opiekę pastoralną w garnizonach otrzymują diety i zwrot kosztów podróży oraz 4 talary za kapłańską posługę (*Act*). Te środki pieniężne pochodziły ze zlikwidowanego funduszu wojskowego na rzecz czyszczenia, naprawy i opakowywania utensyliów oraz paramentów ołtarzowych (*Reinigung, Ausbesserung und Verpackung der Altargeräte und Paramente*). Innego rodzaju źródło finansowania nie zostało wyszczególnione do tego czasu⁵³.

W 1837 r. wpłynęła do Berlina prośba księży Aloisego Slowińskiego i Johanna Katkego, którzy domagali się rekompensaty po 200 talarów rocznie za pracę w gdańskim garnizonie, licząc od 1832 r. Ministerstwo Wojny postulowało natomiast, żeby wypłacić każdemu z nich po 100 talarów całkowitej gratyfikacji za minione lata, natomiast w przyszłości mieli oni pobierać łącznie 100 talarów każdego roku⁵⁴. Ostatecznie przekazano im po 100 talarów za dotychczasową posługę oraz zdecydowano, że będą oni otrzymywać rocznie po 80 talarów⁵⁵.

W 1839 r. wypłacono proboszczowi Augustinowi Hildebrandtowi z Torunia 30 talarów rekompensaty za posługę wśród żołnierzy⁵⁶. W przypad-

---

⁵⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 19v.

⁵¹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 9v.

⁵² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 27, 28.

⁵³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 30.

⁵⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 45.

⁵⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 49, 56.

⁵⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 66.

ku ks. Fiebaga zdecydowano, że od początku 1842 r. będzie on pobierał 80 talarów rocznie w ramach duszpasterstwa wojskowego. Poza członkami armii pruskiej miał on również opiekować się więźniami kryminalnymi (*Baugefangene*)⁵⁷. W 1851 r. ustalono, że proboszcz Johannes Heller z Grudziądza, roztaczający opiekę duchową nad żołnierzami z Twierdzy Grudziądz, będzie otrzymywał od następnego roku 40 talarów rekompensaty za posługę w tamtejszym garnizonie, wypłacaną w ratach co kwartał⁵⁸.

Zakończenie

Duszpasterstwo wojskowe obejmowało ważny zakres posługi księży, delegowanych do niej przez władze kościelne i państwowe. Gwarantowało bowiem stacjonującym w garnizonach żołnierzom udział w życiu sakramentalnym. Zaspokajanie przez nich potrzeb religijnych, mimo ambiwalentnego stosunku władców pruskich do katolicyzmu, nie było przez nich kwestionowane. Funkcjonowanie tego duszpasterstwa sięgało nawet garnizonów leżących w diasporze katolickiej, dzięki czemu, jak stwierdził ks. Georg Matern, stawało się w wielu miejscach trzonem nowych placówek duszpasterskich⁵⁹. Żołnierze korzystali z sakramentów najczęściej w kościołach leżących najbliżej garnizonów, a w diasporze – ze świątyń ewangelickich bądź niesakralnych pomieszczeń udostępnianych katolikom na czas sprawowania przez nich czynności liturgicznych.

---

⁵⁷ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 91.

⁵⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, k. 132, 136.

⁵⁹ G. Matern, *Die katholische Diaspora in Ostpreußen*, Braunsberg 1909, s. 13.